

CLASS - 6

Nagaland Heritage Studies

SÜMI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 6

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Nagaland Heritage Studies - CLASS-6

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworksTM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

SHOTÜGHÜTSA

Shiaye kütsüu atsaqo vikithe eno thuwulu peni keu no India yepekau kimiji ke. Nagaland State ye aghulo, ikemu shiaye eno atsa ye kutomo ani.

Ike, akiphiki lo atsa kiphi pepe ape keu ye atsa likhi ithive peni keu ku mono atsa kighithi mütsa panou mheshoghi ithi küqha peni ye ke. Ikemu Nagaland yepeka no wove keu mipeqo lo hitoi keu do kivi tsü müla no ighive. Eno akiphi kakuqo ye akichiu no tsüsümiw nakulu thime eno pebide keu kiphiqo likhi ke.

Ishi dolo no Nagaland yepeka qho lo kighithi laka no Nagamiu xügho lau no NAGALAND MHEGHI KIPHI (NAGALAND HERITAGE STUDIES) ipi no itimiqo pelo phipeni ye yephe akeu ghenguno akishe kije tsü ani.

Hi vexükiphe hipau ye qeti hukuthu likhi aphi. Eno ite dolo kaku hipaqo pe 2018 nguno hulau itimiqo pelo phipeni ye kughu akeu hu thoghiu ye hi nguno akiviu shi müla woni a kepi pülü ani.

Itimiqo igho no akumuto shi hakite akeu ye kaku hipaqo lono kiu shika-qopheni keno azükini shi pükapütsa phi no pütütaw aza tsa eno mheshoqo ithi moayesae. Hi ithi lo; pütüta tsa eno pekishe ighi keu mhesho pühave a ye pütütau lhomichi (Identity) ghi pühhave nani.

(Dr. H.S. ROTOKHA)

Akiyeu

Sumi Literature Board

SÜPÜAKEQO

1. Pükapütsa Kithe lo	1
2. Athiazü Kini (Züphuzugha)	3
3. Apuasü Phughüna Kukhuaye Yekipe-I	9
4. Angushuu Kughulhomi Timi (Phomi puasüqo küghakiche)	14
5. Khuhebo (Futbol) Kikive lo Küghakicheu	17
6. Nagami no Sasükini Kipighi	22
7. Apuasü Phughüna Kukhuaye Yekipe-II	26
8. Mütsü Tsütsüghü	30
9. Nagami Ghikugho	32
10. Züheshe'u Kuchou Kighithi	37
11. Kimiyekini kipighiu khughuthi Sübo lakhi	42

PÜKAPÜTSA KITHE LO

ITHINI KEU KIMIJIQO

1. Achipi lono eno thai shi leshele phi lo.
2. Atsa kitheqo, atsakoleqo eno atsajoqo ithi lo eno tsala kipetsü peitha lo.
3. Leshele aqhejomiqo eno shikükami sasü küpütsa lo.
4. Leshele kimiji tsa eno kümsükiphe shi vethalu lo.
5. Leshele lo inju akeqo khochile lo
6. Pükapütsa kithe keu eno aküxü lo mlalei shi phevemo no itaghi pükapütsa kithe kepu.

Akiphi hipau lono no amulo tsü moayesa, Pükapütsa kithe lo;

Tsütsa la no no atüghiu lo to mülave a ye,

Pükapütsa kithe lo; Ti shi a ye o mülo shikumutolu nani,

Tsütsa la no no kutuwulu no pi a ye,

No ye tolu nani, khilemu müsa kevi lo, Pükapütsa kithe lo.

No no ghuthu lakhi momu kini to mülave aghinamu, Pükapütsa

kithe lo; Tsütsa la no no ashekha lono tolu kepu shi aghi a ye,

Pükapütsa kithe lo; Tsütsa la ninguno ime kha müla aghi a ye,
amulo shipüsa kepu kumoe, Ninguno akupo lo to mülave pina mu

Tipau ghenguno no ngu ye kiu müla kepu kea?

Pükapütsa kithe lo.

Tsütsa la o kümula lo kushokütsü pu shi aghi a ye,

Pükapütsa kithe lo; Ado no asaxu süwo o tsü nani,

Pükapütsa kithe lo; Ti kuchopu timi kümütsü no shilu nani,

No ye kiu shiye, kutukulu shini, shi moni kea?

Ayezakütsü hipau jukucho shi lo, Pükapütsa kithe lo.

ATSATHIQO:

1. Pūkapūtsa : amulo akūkūmūsū sūno mūla itha keu.
2. To mūlave : akiphi thekuju lo to mūlave keu.
3. Kutuwukulu : kūsūqhikulu.
4. Kushokūtsūpu : aghime kūmula.
5. Jukucho : ighini keu kūxū ghenguno alokūmūsu pigi keu.

QOKIPHEQO :

A. Hipaqo khochile lo:

1. Akiyeu ye ayezah kiu pa pelo pi ani kea?
2. Akyeu ye no no kiu shi kelo no tolu nani pi ani kea ?
3. Ado ye kiu sūwo o tsū nani kea ?
4. Ajo khikhiuqo lono no no pūkapūtsa a ye no ye kuchou no tolu nani pi o vilo pi kea?

B. Bidelau tsathi khape akiye shi lo:

1. To mūlave _____
2. Tokulu _____
3. Amulo shipūsa _____
4. Kushokūtsūpu _____
5. Asaxū _____
6. Kutuwukulu _____

C. Atsathi hipaqo pesū akiye shi lo.

1. To mūlave
2. Tokulu
3. Amulo shipūsa
4. Kushokūtsūpu
5. Asaxū
6. Kutuwukulu

ATHIAZÜ KINI (ZÜPHUZUGHA)

ITHINI KEU KIMIJIQO:

Itimiqo no

1. Züphu ghola eno hila vethakulu shi lo.
2. Züphu kiu ghola no shiwuve ani keno papekulu.
3. Aa kukuto, atsapi, xükiye eno akuku lo kipiye ithini keu..
4. Atsajo kithe müla eno atsajo kithe ithini keu.
5. Züphu kiji ithini keu.
6. Ni likhi ni ghola lono atsapi iqini keu.
7. Akiye eno akipi ghola papeluni keu.
8. Ado, itehi, wovekeu eno ighini keu ni likhi ni tsa lono ithi eno atsajo pepide pe ado jeli lo süluni keu.

Aa kukuto (Setting): Aphu küdau pighiphe aa ki züphu kishimi (characters).
Apu, Apu kini (asakithe)(grownup), Aza (Aju ithumla eno atsapi akeu likhi chilu ani)

AKUKULO ATÜGHIU (SCENE ONE)

Akiküsa, awo ki lo .

Avito (apu akichiu) no awo sütsü ani. Pano awo khu lo achu lesütsü ani.
Najekhu (apu aitiu) no amuto lono ai küghü eno auchobo xapu iloghi.

Avito : Najekhu, no tile cheni
ke na lae. Apu ye o
phuche keno

Najekhu : Ni ye alu lo ai küghü
eno auchobo
luwuve ke. Hipaqo pe
kholakithi yepi (wheat
bran) gho xuküthsü
moayesa ani;
awo khuna be ghi.
Kholakithi yepi me
akichiqhi kepu shi ame
iku vea. Ame chi lo ani.

Apu iloghi.

Apu : Ah! Najekhu. I no kümüsü a mu no ye thoghiu lw küsütsabo (mobail)
pe naghphu lo wukelo no ye mlave tsü moayesa ani,
akümüla shi a movea.

Najekhu : Kiu wana shive keo? No ye ti mobail pheqhive keo?

Apu : Iyei,ni ye pheqhive eno kükatsüuu (battery) ijopeghive ke. Avito
no
ikhepe süve tsü kemu akümüla shi movea

Avito : Ow mobail alo movea mütha. Akithe qhüluve keu pavi nani.

Najekhu : Ishiju I no junie.

Apu : Hi ani ö ye.

Najekhu no mobail ikhipe ju; kühö eno kükatsüuu (battery)
sükithe. Mobail no iqü pe ghive.

Najekhu : Hei! Kükatsüuu (battery) no aghola ku mono lono süpe püaaghi.
Ti ghenguno akümüla shi mono aghi. Ite hi ye achipi shive aa.

Apu : Alo! Alhou shikimithi. Akitheu kühü lono hekimiye puwo kepu
shimo vea. O Avito, no ye kiu shi ye akivishi cheju mo kea?

AKUKULO AKINIU (SCENE TWO)

Apu : Najekhu , No ye wu no awo pighimi vilo awoti iniju mo kea?
Ningu ye awo khami qhüsüve moayesa ani. Ni ye awo hi pighi
akeu kini awo heqhi pe jecheckemi vilo jeveni keu kümüsü ani.

Najekhu : Alou, I pu

Najekhuno ipeve

Avito no iloghi.

Avito : I pu hi ye achipi kumo yei! I no akichiu püzü alhokuthu Najekhu
likhi pülü, kiu wana ipeghe ke kümütsü, Avito, Avito.

Apu : Alou, Alou, no ghi wuno awoti vehu iniju no . I lau ighe lou.

AKUKULO AKÜTHÜU (SCENE THREE)

Aki kūsau awoki phivi lo.

Apu : Avito, Najekhu, o kujo kini ko ide ighive a kea?

Kumtsa qhai 'Iyei' ipi eno achebo lakhu lono khochile eno ighe.

Apu : Ike, Avito, awoti
vehu kishi vea? Pano
ye jekepu ani kũha?

Avito : Ani, chighi muku
jekepu ani.

Apu : Aqhi khije shi vea
eno ame khije khu
ani kea ?

Avito : Ni ye mũthae, Ni
ye awoti je kepu ani
ke o kũha keno ti
likhi inju ke.

Apu : Najekhu, no ye kiu
toi, pa nongu ye
ame khije khu ani keno ithi ani ma?

Najekhu : Iyei I pu. Awoti qo aqhi kini shi ani eno lakhi me qhetonhe kũthũ.
Tsũtsa la hipau qhi lono qhũh a ye. Ikemu ipeghini keu qhi lo ye
qhetonhe kũthũ no aqhe kũthũ 3300 kughengu timi akũqhũmi
(buyer) ighi mo ke tivi lo pũlhũ moayesa. Ti ghenguno ame ikuve
ani.

Apu : Akũmũla kivi shiva!

Avito, no no isheli inju akeu huno ye khokichile ithuluve ake ma? Kiu
ghenguno no I pache aghini pũlũ cheni ipi akeu ye kiu ghenguno keno no
ye ithini shi ipi akeu hu.

Avito : Ithivea I pu .

Aza no achebo lakhiu lono igha ani. (Asũtsa chilu ani kemu ajulho ye ithu
mũla)

Shih!.. Shih!..... khuno pa khu alikhu chebo lo qhive kea? Atsũ no tile no chu
ani!

Avito, pa kishe lo hepuku ghi igha: Hei, I khu kena. I pu no I kuke ni ye fishi
qhive ke (Pa ye ilhethu pove)

Aza : No ye Najekhu no qhike toi akhache lo qhi mũla kea?

ATSA KITHE ENO AKIQI:

1. Züphu : ghava shi no nu keu.
 2. Kükatsüuu : mobail lo battery pe kükatsüu ipi cheni.
 3. Naghiphu : naghi shi küghüna akeu phu.
 4. Aküqhümi : qhükemi.
 5. Hepuku : kiu wana shou helu keu.
-

ATSA KITHE ENO AKIQI:

1. Züphu : ghava shi no nu keu.
2. Kükatsüuu : mobail lo battery pe kükatsüu ipi cheni.
3. Naghiphu : naghi shi küghüna akeu phu.
4. Aküqhümi : qhükemi.
5. Hepuku : kiu wana shou helu keu.

QOKIPHEQO:

A. Iniju akeqo khochile lo.

1. Züphu hipau lo timi akeqo ye khunoqo kea?
2. Züphu hipau ye kiu aa lono shipüani kea?
3. Kiu toi keu poqela lo chosüpe akhani kea?
4. Apu kini lhoaye pi lo?
5. Kiu ghenguno apu ye apu aitiu pachi akümüla pülü kea?
6. Apu ye aitiu pachi pa mülo kuchu ke ipi kümüsü ani kea? Akiqi tsü lo ?
7. Kiu kishi eno apu ye Avito no pa pipüsa akeu khochile kea?
8. Züphu hipau lono no ye kiu ithulu ani kea?

B. Najekhu ngo awo pighiu küma dolo küptsa keu kümüsü kuju.

Najekhu

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

Awo pighiu

- 1.
 - 2.
 - 3.
 - 4.
 - 5.
-

C. Kümüsü kutoju eno khochile lo:

- (a) Züphu hi phive keu lo, timi lau aghini pülü kelo kiu toi keu ghili süqe ju cheni kea?
- (b) Tsütsa la Avito no o kūsau shi aghi a ye, no ye kiu toi pa kütsü nani kea?

D. Atsa hipaqa ado kiqu lono phi lo:

Itehi do

1. chu

2. qa

3. pi

4. yeu

5. akiye

Wovekeu do

chuve

qave

pive

yeuve

akiye shive

Ighini keu do

chu nani

qa nani

pi nani

yeu nani

akiye shi nani.

Hipau lo ado tsashi kini küpha lo.

6. _____

7. _____

E. Atsajo hipau ado iniju akeu lo pepide lo:

(a) Ni ye azü mihi ani.

Wove keu do _____ Ighini keu do _____

(b) Ni ye ana chu ani.

Wove keu do _____ Ighini keu do _____

(c) Ni ye Dimapur lo ngo ani.

Wove keu do _____ Ighini keu do _____

F. Amipe müta ngokiqhi süche dolo no kishi jepighiche lo ngolu keno tipau ghili o küsau/pami lo yesü lakhi akiye shi lo. No no kishi jepighiche ayezüqo shosü, kuphu, awu eno awoqo loji eno ju kütsülu keno tipau ghili pe akiye shi lo. Aghütsü ilo akümüla shi keu ghili khape akiye shi lo.

Jepighiche jutho hipau ghola lono shisü lo:

° Awu küthu jutho shisü lo.

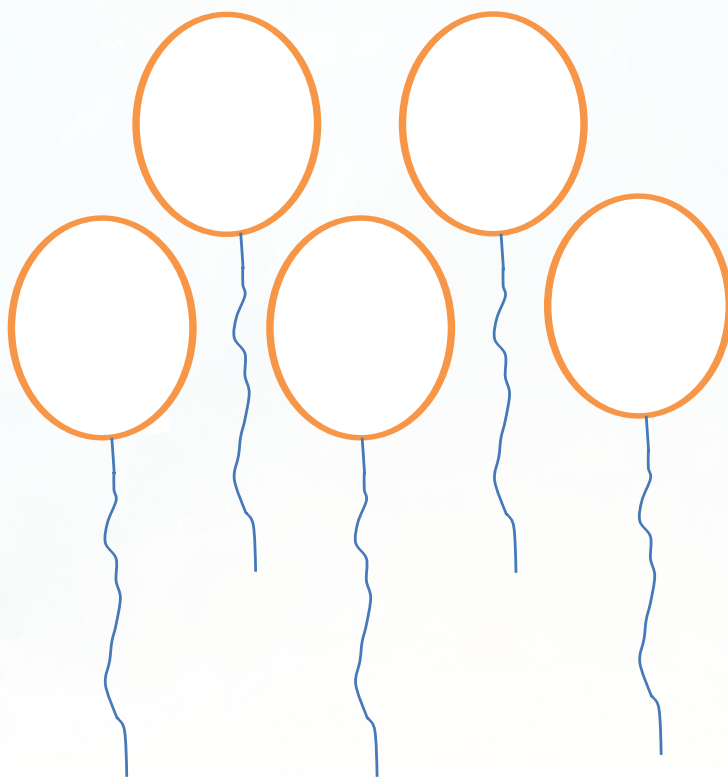
° Awo lakhi jutho shisü lo.

° Ayezübo jepighiche lo ipeghi akeu ajeli kini jutho shisü lo.

° Axathibo lakhi lo axathi pithiqhi pen go akeu jutho shisü lo.

° Akhaki lakhi lo akha lakhi jutho shisü lo.

G. Aqhou akhachebo pungu ani. Akuchuuu khachebo kini akeu ye no no aghili kivi o lolo pighi che keu kiqu. Akughukhou khachebo küthü akeu ye no no pükapütsa a ye no ye tokulu shi luni keu kiqu ke. Abokümüsa khachebo lo kichekipiye hipaqo gholau no: 'Ni ye akipichi', Ni ye khilemu akimiki shi che mo'.

APUASÜ PHUGHÜNA KUKHUAYE YEKIPE-I

ITHINI KEU KIMIJIQO:

Ithimiyo no

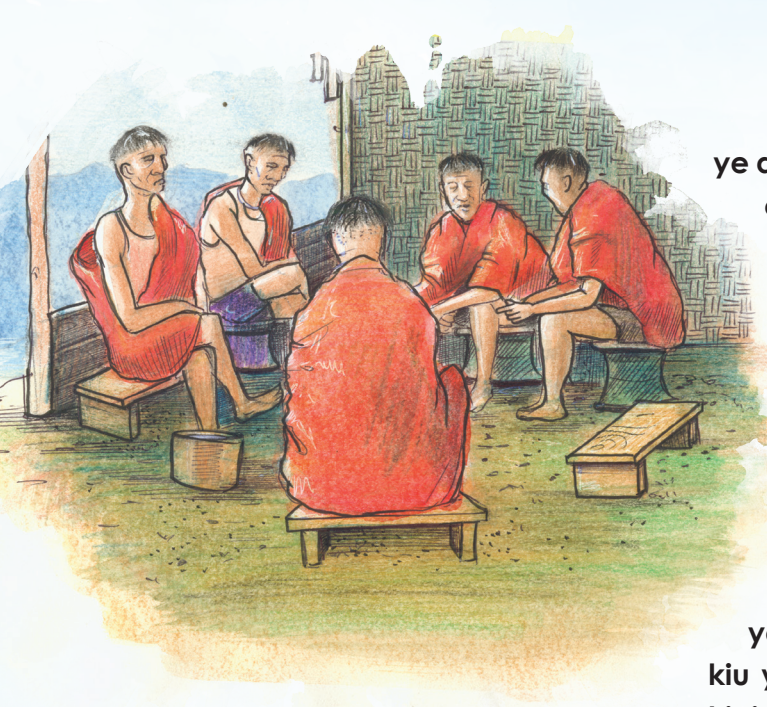
1. Vethakulu lono akivishi philuni keu.
2. Akiphi lo juno khokichile phulu peni keu.
3. Atsathi akithe ithilu peni keu.
4. Alikhi aghola lono aküsami eno shikükami lau akiphi küsaje luni keu.
5. Nagami khuaye kiqu lono ayekipe ithini keu.
6. Alikhi aphu lo kiu toi ayekipe pe ani eno aphu yekipe muqo kümlapu saje ithini keu.
7. Ni likhi ni yekipe ghola lo azüni eno hipau no ni kuxü lo kiu toi müla acheni keno akishe tsüni keu.

Nagaland lo aphuqo shi ighikeu ghuloki lono itehi ithi akeu, aloküghügha kukhuaye yekipe acheghi vea. Akukhuaye hipau no aphulomi kümütsü akivishi peitha ighivea. Akhoto shi Nagami ye ayeghiqha kütäu ghili ithimiphi lono mu, aqha küka eno pütüta ghola lono ayekipe pe ighive aa. Aghola hipau ye itehi Greekmi no aghakhu lo ayekipe pe akeu küma kimihi lo ani. Aphu-aphu kiqu lono lüthü yekipe, aküka eno ghoshika shi ighi. Mijeküla, aqoaho eno küakini xü lo. Aphu kümütsü pütüta phu sükusho ghola lono peitha eno kükhaküla küküha no pe ighi. Aphu lakhi no lakhi yekipe tsa lo chosü mo eno

nasaphu shi aghinamu pa luthu küka shi ighi eno aphu kije kitila acheaxü shi kughuna ighi püani.

MISHIKA YEKIPE GHOLA KUTHU

Ayekipe ghola kini kümütsa acheghi keu ithulu ani. Atüghiu no aphu lo ayepemi aqo no kishephe eno akiniu no aphu lo aphu shi keu lo atou no aphu lo ka che keu. Nagami dolo ashiaye kütü Sümi, Konyak eno Kuki no hi toi keu yekipi shi cheni aküka ye ashiaye kiqu lono kiyequ keu acheni. Aphu lo akükau ye aqo no kishe momu aphu khaqi keu no lagha no kakibe ighi. Akibo lo anoghiu no apu she lo aküka pe ighi. Aphu lo kükami kümütsü no pa yekipe lo akükümüsü tsü kühqa kemiqo ache.

Akükau no aphu lo kümütsü nguno akiqheu eno akhoto kúpüghü kümütsü peitha che. Ayekipe, mheshomheghi eno ayekulu tsa lo. Pano atou kiqu lono aqoaho küküputsa kümütsü chosü che. Akükau no aphu lo kiu ghulo lono alukichi huthu nani eno kiu ghulo lono Tiqhetini shilu nani keno kughumije keu shi ighi. Aphu khami lo ye kükami no ayeza kümütsü pe ighi keu küha eno ti ghenguno pa ye timi lakhi küka shi pe ighi keu kumo. Eno aghola lakhiu ye aphuaghüma lo sakiphemi likhi ku mono kükami ghi aqoaho no kishe eno aphu lo ayekipe pe cheni Hipaqo ye Angami, Chakesang, Pochury, Ao, Lotha, Zeliang, Rengma, Khamniungam, Chang, Phom, Yimchunger eno Sangtam. Ikemu ashiaye hami ghuthu ghiphi lo kupunu ghi xü akemi

ye aphu hami Yimchunger, Sangtam eno Phomiko ye akükatou ye aphuki shi lo ampeu shi igihi keu no ka cheni. Kükami dolo aji lono kakibe ighi keqo ye igho no akumto eno pa tsa no pau timi ghenguno ayezah toi . Ti shi namu, ayekipe ye kiu kiu ghola shi aghi namu aphu lo ayeghi, aghasü momu aphu sükusho eno thukuwu ghenguno ye aphu yeza eno ashiaye no kiu yeza pepimhe cheni keno tipau kiqu lono peitha ighi ani. Akhoto shi ayeghi kipighi ye mütsümishei peitha ighi aqo yeghi, alimi yeghi eno lüthü yeghi shi peitha cheni.

GHUTHU GHIPHI KIKIJE

Nagami phu kümütsü pütüta ghuthu ghiphi mütsümishei acheni. Pütüta lughi ye ayeghikizü, aghoki, naghuto eno atu shosü no kijetha eno aphu lakhi no qhasüpe ngo che keu ye

aghasü, aghoki aluche eno asükha. Ghuthu-ghiphi küküpüna lono aphu dolo aghüshi ipeghi che ikemu aphu lakhi no lakhi shou ayekipe pe ighi moe. Aphu kümütsü no lakhi no lakhi dolo aghükishi ghuloki lo saphu kile peni ke laumi pighi ighi.

AXÜKINI

Nagami phu ye lüthü küka kehu aküxü lo chuqupu ghenguno lüthü shou pukhube pe xü ighi. Alukichi

ghili ye pagho shi ayeghiqha kütami no shi cheghi kiu jupe shi ighi. Aphuno kiu müla phelu keno aphu ghenguno kughomo keu shi peitha ighi. Nagami phu ye vejoi aluchemiqo ahohikemu, atsü awo kipighi, ashiha eno tikhalelu ghi balha shi müla itha che. Anhemügha no anhemügha kili keu lhidi, achipusho eno ayitachuno hekimiye züqhu shi peitha ighi. Amiti eno ayi nhemügha likhi no khalau no süghi che.

Hi küxü chuqupu ililai keu lono Nagami ye aghakhu khalau sasü chilo kilishe küha namu xü ighi. Ti nguno alau no akütsü kulu lhoaye no khalau no Nagami sasü chi lo kütshükime keu shi mo. Hi bido küxü xü keu no ni likhi niw mheshomheghi pühamo eno pekishe ighilu ani. British yehpeka ighi eno asheshi no Nagami no mujochile keu shinamu pano ghaküsü qho lo qhiluve.

ATSA KITHE ENO AKIQI:

1. Anoghiu: kümütsü nguno akichiu khape pi cheni.
2. Kijetha : kije no kütüta shi qhi keu.
3. Lhidi : alhi shi keu.

QOKIPHEQO:

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Kishi pe Nagami phuqo ye ghoshixü eno ghoshika shi ighi pi ithi ani kea?
2. Nagami lhoaye küka ghola kini ache ghi keu kishekului akiye shi lo?
3. Nagami lhoaye küka lo ayepemiyo kümlapu saje akiye shi lo?

4. Nagami khunoqo no lüthü yekipe eno aqo yekipe pape cheni keno aje khami tsü lo.
5. Aphu dolo kiu kishi ghuthu ghiphi kimchi che kea?
6. Kiu ghenguno Nagami ye alikhi aghenguno chukepu-shokepu kughomu shi eno xü ighi kea ?
7. Wove keu lo aphu lakhi lo akukau kümlapu saje ye kiu kea?
8. Itehi aphu lo ayepemi kümlapu saje kini akiye shi lo.
9. Aphu lo yepemi no azü, alaghi, timi küpüla la eno mithemithei kuxü ghola kümütsü jukütsü cheni. Tsütsa la no no naghiphu lo xü aghi a ye, apha kütüta no hipaqo jukuto luve cheni. Kiu ghenguno aphu lo toi naghiphu lo yepemiqo küha kea?

B. Atsajo hipaqo khi pau no achipi eno achipi kumo keno akiye shi lo.

1. Nagami yepeka ghola ye Greekmi lau no nalu keu . _____
2. Nagami ye aphu lakhi no lakhi shou ayekipe pe shi ighi moe. _____
3. Aphu lo akükau no kughou no alukichi huthulu nani keno ado eno atsala pitsü ighi. _____
4. Aphu lo ayeghi kümütsü akükau eno pa gholo yepemi no pighi che. _____
5. Achipusho eno ayitachu pe ghulo khani ye hekimiye ghola lono peitha ighi. _____
6. Aphu ye athi eno lhoxü pe aphu eno acheaxü lo jechu ighi. _____
7. Aphu kümütsü pütüta sükusho ghola lono huthu ighi _____
8. Nagami ye aphu lo kukami no thowkha lono timiqo lau aküka kuchopu peitha ighi. _____

C. Achipiu tsajo A lo akeu khape B lo chokime lo.

A	B
a) Aphu kûmûtsû no pûtûta kûakini	1) kukhuaye kîqî lono ayekipe shi cheni
b) Aphu lo akûka tou	2) alu kûva eno ghile kuhu za kughusû cheni
c) Ayeghi ye	3) likhi no khalau no qhûpe ighi cheni
d) Aphu kûmûtsû pûtûta	4) ghasû, aghoki, aluche eno chihumo keu ghasa bokûtha acheni
e) Nagami shiaye kûmûtsû pûtûta	5) aphuyeghi, alagha eno lûthû yeghi acheni
f) Amîti eno ayi nhemûgha	6) shou pûkhû xû lu peni ke ghenguno thukuwupu kûmûla kughu cheni.
g) Aphu lo ayekipemîqo no	7) ye aphu sükusho kûtsû ghenguno acheni

D. Akiphi lono pûtûta phughûna eno pûtûta shiaye no kiu kishi ayekipe shi cheni eno ayeza jeli ithi luva. Akiphiki lo ghi ayeza jeli acheni. Kiphimiqo dolo no aküküpûtsa shi no nongu kiphiki lo ayezakûtsû bidi (4) mûlape qhi lo.

Ni kiphi yeza kûtsû

Ninguno hipaqo papeni:

- √ _____
- √ _____
- √ _____
- √ _____

E. Shiju keu ghili: Aükûmûsû lono aphu kini ayeghi küküpûna ghenguno mutomushuyi ani. Pûtûta phu lono ayekipemi, kichimi eno sakiphemi jeli sasû atsakûgha ni ye huju woju keu ghili nongu kiphimiqo dolo no aghili shiju lo. Kiphimiqo do lo hami no:

1. Akûka tou
2. Aphu lo ayekipemqo
3. Aphu lo kichimiqo

ANGUSHUU KUGHULHOMI TIMI

(PHOMI PUASÜQO KÜGHAKICHE)

ITHINI KEU KIMIJIQO:

Ithimiqo no:

1. Vethakulu lono akivishi philuni keu.
2. Akiphi lo ju no khokichile phulu peni keu.
3. Alikhi aghola lono aküsami eno shikükami lau akiphi kūsajeluni keu.
4. Akiphi kiqu lono inju akeqo khochile lo.
5. Nagamiu küghakiche tsaqo ithi lo.
6. Küghakiche tsaqo alau ithini shi keu.
7. Kuchou ghili eno kichelu ghili ithi kütüta kulupu.
8. Ni likhi ni gholo no atsapi iqini keu.

Khaghi ghuloki lo aphu aghu lo lakhi Pongching, Nagaland kipelau timi lakhi aje Kha-ah ipi keu ache. Pa ghungu ye angushuu ilho che kemi, pa ghungu angushuu ye ado ado kümütsü lo aphu lo ipeghi che, puchomüta lomu akümüsa küha no aphu hokümüxa ili ache.

Aghamiqo ghi ti ye Kha-ah ghungu kepi ithi ache kehu angushuu tipau ye timiqo no müsa-ichi keu küha no ache.

Angushuu eno timi pama ye aghungu lono kütshükime keu akehu paküta keu kikime ache. Kughou angushuu no pa chuqu ithulu veni keno timi hu ye müzü-tüghü kiu kühave che, pa ye apo sünheive no kütami toi chu-

shoni keu kümüsü moe. Ti toi keu tsala lo ye Kha-ah ye atsala kupuju pa po sünhei zü aa no, putho lo ye tsükhütsüvai eno xathathai ngo ache, ti ye pa ghungu khikhi aghasa lo akeu hu toi.

Atsala kughu lo ye Kha-ah ye amiphoki lo ami pügha anamu, süthi keu no thüthüshi itha auve che. Kha-ah no ti shi che keu ye pa ghunguno ghasüghave lo sübotsüni qho lo tsütsüghu kikite eno süthi ghi akeu ghenguno ke. Ti toi, kughu no angushuu no süwuvani keno, Kha-ah ghi süwuve che eno angushuu no vive ke thiu no pa ghi viluve che.

Süsü inaqhe lakhi lo Kha-ah ye kiumu shi mo namu pa pukhu ajeu thonei

izave aghi. Hi ye pa ghungu khiu yinaghaumi ashiami no ghüzave keno sasü kimishiu. Kha-ah ye pa ghunguno asheshi no viluve mo ke kuto lo ti shi sü aa wuve. Kha-ah no pa kūsamiqo vilo ado kushuwo kumo lo i ghungu aphu lo ipeggi nani, viluve kemütsa ipi. Pi aa ke toi, kuchou no angushuu ye aphine hami thiu aphu lo ipeggi no itsü keu ithulu.

Kha-ah ye axükushu shi xü ache, ashiami no pa ghungu veqhive mo ke kuto lo. Kughou pa ghungu veqhive tsü keno kha-ah ye züle lono aphu lono ikiqi thive.

Ikehu, Timi eno angushuu pama dolo ye paküta keu kütükimhe ache keu kishekhavé ikemu ishi kuto lo hi toi

keu timi eno lhoxü dolo kütükimhe ache keu ghili aphu kutomo lono küggha eno a phi kepi pülü che phi.

ATSA KITHE ENO AKIQI:

1. Puchomüta : atsala müta.
2. Thüthüshi : aphiau süthi itha keu.
3. Ghüzave : aphiau izave keu.
4. Ashiami : tüghashi eno aghau jeli ha che ke mi.
5. Züle : pai khavi.

QOKIPHEQO:

A. Iniju akeqo khochile lo.

1. Kha-ah ye ku shi che kemi kea?
2. Angushuu ye ku shi ke ghenguno timiqo müsa mo kea?
3. Kha-ah ghawu ye kiu lhoxü kea?
4. Angushuu ngo Kha-ah kuma dolo kütükime tsü pü akeu akiye shi lo?
5. Kha-ah ye ado khito hi xü kea?
6. Kha-ah ghau angushuu no lhoxu heqhi chu a ye pa ye kiu shive che kea?

B. Kümüsa akeu lo shepichi lo:

1. Aghamiqo ghi _____ ghungu ye angushuu ke pi ithi ache .
2. Angushuu eno _____, ye aghungu lono kütshükime keu a kehu _____ keu kikime ache.
3. Atsala kughu lo ye Kha-ah ye amiphoki lo ami pügha anamu, süthi keu no _____ itha che.
4. Süsü inaqhe lakhi lo Kha-ah ye kiumu shi mo namu pa pukhu ajeu thoneyi _____ a ghive.

C. Atsajo achipiu pe akiye shive lo:

1. Kha-ah ye khile ache kea?
(a) Aghasü lo
(b) Aphu kije lo
(c) Aphu aghu lo Pongching
(d) Nagaland oking lo
2. Aghungu lono kütshükime keu pama?
(a) Kha-ah eno aghamiqo
(b) Kha-ah eno angushuu
(c) Angushuu eno aghasü lo lhoxüqo
(d) Angushuu eno aghamiqo
3. Kha-ah ye ado khito hi süve kea?
(a) Aghamiqo no shikipiviki aa lo sasü wuve.
(b) Pa ghungu angushuu asheshi no viluve mo ke kuto lo.
(c) Angushuu ghunguno pa pütta ighi.
(d) Pano thive ke thiu.
4. Kha-ah ye axukushu shi xü ache, ikemu pa ghungu angushuu _____
(a) Ighe no kitemi.
(b) Ighe no qeyinei eno miqemileyi.
(c) Ashihahmi no veqhive tsü.
(d) Aphu lono hawuve.

D. Atüna sasü ngo, o kükümüsü lono no ghami hami itehimu angushuu kughulhomi aghi a ye no ye kiu kümüsü nani kea hitoi keu ghili küghaju lo.

E. Shi kepu:

Nagaland lo timi eno lhoxü dolo kütshükime keu ghili aphu kutomo lo kügha che eno acheni. Kichimiyo vilo inju no aghili lakhi akiye shi lo.

KHUHEBO (FUTBOL) KIKIVE LO KUGHAKICHEU

ITHINI KEU KIMIJIQO

Itimiyo no :

1. Nagami kipitimi totimiyo no tokulu saxü ithulu keu vechewo pa nongu ghi hakite eno qhophe kepue.
2. Dr T.Ao no kiu lo puthugho ighi keno pa nongu ghi tipau kimihi lono qhophe kepu.
3. Tüpalashiw akughupu ghili ithi khape kepu.
4. Amili lo kupuna keu kuha no akiphi phi eno kimihi kilelu lo.
5. Akiphi eno kiqikiphe keu ghola hilaqo ithilu lou.
6. Itimiyo pelono pano ghoshi xüghili pijupe eno ilheju pe lou.
7. Pa nongu kükümüsü eno kümsükipheqo lhephelu pe kepue.

Dr.T.Ao, aje khikhi Indiamiu khuhebo (futbol) kikive gholo kutobo acheni keno, pa ye khuhebo (Futbol) kikive lo küghakicheu lakhi eno Nagaland lono paküta keu khuhebo (futbol) kikiveu, khuu Indiami no ghoshika ithuluve ke thiu, pa lojimi no atüghiu shi pano michiphi pe no 1948, aniqhi 25, lo Wembley stadium London, Olympics kukuxu lo kive keu.

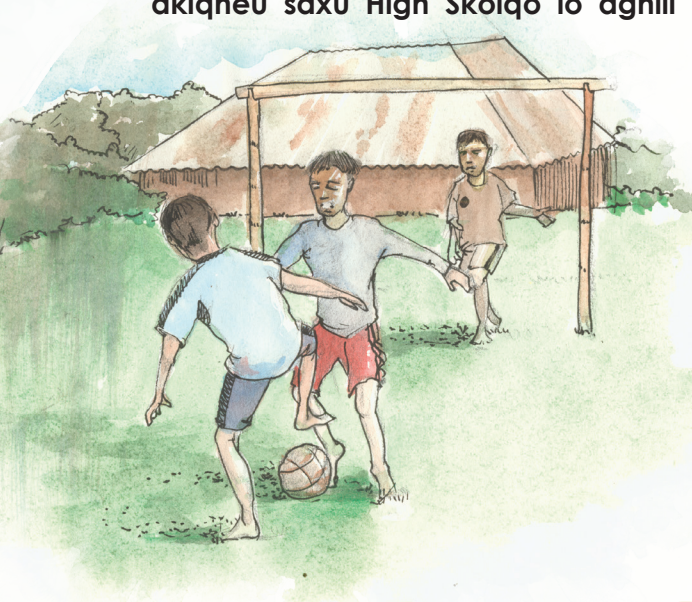
Talimeren Ao ye Luu qhi 28th, 1918 Changki phu lono punu. Pa ye Rev. Subongwati Ningdangri Ao eno pa nipu Maongsangla pama tianuli chighi khaqhi(11) dolo abidiu ke. Pe kükü kupuju lo, khuhebo (futbol) no minemighei xüche, kütäu ghili lo

ghi akiqheu shi anamu. Pau xüghili yekütsü kiqu lo ye, pano akiphiki khile wu keno aghili eno tüpalishi jeli kümütsü lo atüghiu lono tokulu shi pe ighi che.

Impur Mission Centre khile hi papu no mula ache keno, tile hi no pa ye khuhebo (futbol) kikive huthulu. Pa eno pa kūsamiqo ye aghiliqa lo tiphimini aqa pe akighi no thsü-kumuqo keu khuhebo (Futbol) kive ache, kughengu khuhebo kuchou ye ithuluni ke sho. Khuhebo (futbol) kikive no pa kuxü lo saje akijeu shi eno hipau no pau tokulu kütauqo shoqave namu pa ye akiphi loghi tokulumi ke. Pa ye yekala 8 (tache) lo ghi atüghiu lono tolu eno ti thiu 1934 lo ye, Jorhat Christian High School lo wuve.

Pano Jorhat lo ake dolono pa ye aghilimi kuchou shi ipeghive. Pa lojimiqa no khuhebo (futbol) kikive kümütsü lo tokulu shi che, pa nonguno tolu che keu ye pano süsho kungoa lo kive che keu ghenguno. Tipau lo vekibe shi, pa ye aghilimi akiqheu saxu High Skolqo lo aghili

shi keu loghi ithulu. Angküsa shi, tipau ghuloki lono Tali papu aküxü kühave, papu no akithi zübo lo akelo no Tali vilo no ye shikipivimi shi no timi xaqhe lo pive. Papu no pa pelo shipeni shi ake toi pa ye ashekha lo shikipivimi shiluve no aki lo ide ighi luve.

1938, lo Tali ye yekala 10 (chighi) lo atüghiu lono tokulu shive no Cotton College Guwahati lo phiwuve. Tile hi ghi, pa ye khuhebo (futbol) kikivemi gholo kuloji no kive ache. Aloji kütami ye pa lojimi sasü kimighi kümlapu shive eno pa lojimi no aghili jeli kümütsü lo tolu auve. Pa ye tüpalishi loghi akighiche shi eno lüthü tokulu saxu ishokibe ghuthu küthü kuto lo pano ithulu. Pa ye akiphiki lo kikive likhi ye aghaqi move no ajekipi shi aloji akeu muqo Maharana Club ipikeuqo gholo kuloji wuve.

Papu no pa pelo shipenishi che keu samo ye 1942 lono shi kupuluve. Kughou akighithi tokulu saxu lono shikipivi Carmichael Medical College (itehi, RG Khar Medical College), Calcutta (Kolkata) lo phiwuve keno, kushuwo kumo dolo, pa ye pa do kije pe shikipivi kipi eno khuhebo (futbol) luche küma kije no ache. Kughengu pa ye Mohan Bagan Club qo gholo kuloji wuve kehu. Pa ye aloji hipau lo 1943-51 kuto kuloji eno amipe kini lo ye pa ghi atou shi, Hipau tüqhü

dolo no pa ye akümügha shi Indiami khuhebo (futbol) lojimi (Indian Football Team) lo atou shi no 1948. London Olympics kukuxu lo kive. Ahoho khakihi Wembley Stadium lo, Tali no atüghiu shi michiphi kipeu shi no pa lojimiho sasü iloghi.

Indiami gholo Tali no atou shi no apukhu kümüsa no khuhebo (futbol) kive keu no aghakhu kümütsü no kügha wuve. Pa nongu ye qhaayi keu ghiliqa lo ye , apukhu kümüsa no kive eno chechei keu ghiliqa lo likhi no apukhuqho puni keu shi. Apukhu kümüsa no kive anamu, akiqheu shi kive kehu kiyephiho lono “Apukhu kümüsa no khuhebo (futbol) kikivemihö” ipi pa nongu ghili yephe tsü. Pa nonguno atüghiu shi sasü kive keu ye Burmami, ti ye mülälei theqhive. Akiniu Frenchmi sasü kive kelo no thupishe ashekhau lono to müläve, aju pipe keu 2-1. Pa lojimi ye ghuthu kutomu aa hipaqo Waller, Holland eno Europe qo lo kivewu.

Pa ye MBBS 1950 mipe lono phiqhive eno 1953 lo pa ye Kohima Hospital lo shikipivimi hekükütsüü kümula tsüve. Kughou Nagaland no 1963 lo statehood ithuluve keno, Dr.T.Ao no ashiaji jükükütsümi lau mijekütsüu shiluve, eno pa ye tipau kümula lono 1978 lono ashewove. Dr.T.Ao

ye atsa ale ivünhei pi shi che ke mi, aqhokighemi, pa ye aküakini kuphumi kumo. Pa ye aküxü ikhiphe tsüve kemi shikipivimi lakhi eno alo lono ipeghi keu aghilimi. Pano khile-khile wuno müla namu timi lau aghili lo hakutho kütsümi lakhi. Kughou pano Kohima Hospital lo mula ake no, tile hi shikipivimi kukuphuu kümula shi akeu aje Deikim ipi keu sasü kusholu no 1956 lo pama akibo shive. Pama ye atianuli kipitimi kini totimi kini ani. Pa ye 1998 lo amipe 80 shi a kelo no aküxü kühave.

Pa ikhilu keu michi shi, Assam, Kalaibor lo Cotton College akeu lo khalacheu ghiliqa eno sholokuu ghiliki lo pa je lono mula tsü puani. DoNER lo kümlami no 2009 mipe lono North East ghakhu dolo Dr.T. Ao je lono aghili khaqhi phetsü. Pa thive ke thiu no Mohun Bagan AC no agigihu saxu Mohun Bagan Ratna Award in 2002 mipe lono pa tsülu. 2018 mipe lono, Dr.T.Ao punu keu mipe aqhe ikhilu keu lo, amipe kupuju alokivi michi shi pa julho yekili küdau (postage stamp) lo shisü tsü keu huthuve tsü aa.Aküpüghü kutomo eno aghili jeli kutomo pa je lono ikhilu eno North East Council (NEC) no Dr.T.Ao Gold Cup khuhebo (futbol) kukuxu khaqhi tsü eno amipe muku lakhi (21) qhou ghenguno ghi (inter-state) khuhebo (futbol) kikive kukuxu North East bocho lo xüküami ghenguno khaqhi tsü ani.

ATSATHIQO:

1. Minemighei : Kiula luni shi kütü keu.
2. Aghilimi : Tüpalishi jeli kive che kemi.
3. Shikipivimi : Shipivimi, aküsü kighithimi.
4. Atianuli : Atilimi eno anuli jeli.
5. Aküpüghü : Püghü phe keu.

QOKIPHEQO:

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Dr. T. Ao ye kiu shikemi kea?
2. Indiamiu Olympics kughakiche lo kiu shiaye Dr.T.Ao akhoto shi kea ?
3. Dr. T. Ao ye aghili lo aje kimichimi. Atsa hipau saphu ghi akiqi tsü lou.
4. Dr. T. Ao kuxü tivi lo khuhebo (futbol) ye kiu toi pa züpüvü tsü che kea?
5. Dr. T. Ao no küsüvi kipi phi eno Mohun bagan loji ghenguno khuhebo (futbol) ili tsüa kelo, aju aje küa kümula saje kiu pa tsü kea?
6. London Olympic lo Indiami khuhebo (futbol) kikive loji ye kütami loji sasü kiu lono kiyeqü kea?
7. Dr. T. Ao ye papu no kümüsü pulo che keu shikupu tsü kea?
8. Indiami khuhebo (futbol) kikivemi ishi ye kishi kümsülü ani kea?

B. Khuhebo (futbol) kikive lo Talimeren toi keu aghokütsü kuha, tsütsa la ishi kuto xü aghi eno alothe shi aghi a ye,pa ye kiu toi keu lo xü aghini che kea.Ishi kuto xü aghi a ye pa ye kiu qhemi lo aghini che keno o likhi o kükümüsü kiqi lono pa ghili pe akiye shi lo.

C.Botha pua keu lo kiu paghi shi ighi keno tipau kiqihi lono kikihi sü lo.

- ☐ Pa nongu ye aphukhu kümüsa no khuhebo kive che.
- ☐ Pa ye medicine ghili phi ghi Mohun Bagan Club lo kive che.
- ☐ London Olympics lo Tali no Indiamiu michiphi kipeu shi.
- ☐ Tali ye Jorhat lo kaku phi che.
- ☐ Pa ye Kohima Hospital lo Medical Superintend shi che.
- ☐ Pa ye Cotton College Guwahati lo ghi phi.
- ☐ Tali ye khuhebo atüghiu shi Impur phu lono kive huthu.
- ☐ Pa ye Middle English School lono yekala chighi atüghiu lakhu lono tokulu shilu.

D. Khuhebo (futbol) kikive lo kughakicheu ghili ajeli bidi lono iniju lou, atüghiu shi kuu, khuwu,khile,kugho.Iniju akeu mukhokhoi keu lono khochile lo.

- (a) Kuu _____
- (b) Khuu _____
- (c) Khile _____
- (d) Kugho _____

E. Aqhou atsajo bokütha lo akeqo phiju lo eno atsajoqo dolo khiu no shitüghiu keno tipau kiqu lo no akiye pekithi tsü lo.

Aghilimi kivimi

Aboto ngo Inato küma ye aghili tsala lo akupo lakhi lo kümütsa po kughu.

- ° Züle lo no Aboto ye iluqhive.
- ° Pa küma kümütsa loi kuxütha pe püakeu vechelu.
- ° Inato no Aboto züu poche.
- ° Inato no chongove no Aboto kuphu sahu.

Shitüghiu kiqu lo no akiye shi lo:

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

Inato no chongove no pa küsau Aboto kuphuve no pa ye akukuxu lo tomove keu ye achipi kepi no ye kümüsü ani keo achipi kumo pi kümüsü ani kea? (Aloji lakhi lo timi pungu momu kini/küthü toi keu ngo no akivi khukhuaye küthü khape akiye shi lo eno nongu ghi nonguno aghili tsala shi kelo hi toi khukhuaye papeni keu shi lo.)

1. _____
2. _____
3. _____

F. Aghili akithe hukuthu

Hi ye akükümüsü lo no aghili kithe shi juni keu momu aghili ajeli kini küqhape akithe lakhi kughulho juni keu hukuthu ke.

1. Aghili je.
2. Khije hi no tipau ghili ilini keno.
3. Anhemügha.
4. Bokütha yenzaqo.

NAGAMI NO SASÜKINI KIPIGHI

ITHINI KEU KIMIJIQO:

Ithimiqo no

1. Vethakulu lono akivishi philuni keu.
2. Akiphi lo ju no khokichile eno phulu peni keu.
3. Atsathi akithe ithilu peni keu.
4. Alikhi aghola lono aküsami eno shikükami lau akiphi küsajeluni keu.
5. Sasükini meküa vethaluni keu eno papelu keu.
6. Akipiye lo jeshe khipaqa keno kimchilu eno jeshe pe atsajo müla luni keu.

Nagami ye panou sasükini ithi no agijuvilei cheni. Aghüjumi no tipau lakuju shi ighi cheni, Ninguno tsükini eno küpükini shoinami lau müla keu no akooaqha no kügha cheni. Ningu ye niu akiviu pesü shoinami lau müla acheni, tsütsa la tipau no nilau amhekiqi shive momu ningu küpüna vekepu shive namu. Ti ye akukujopu kepi kümsüve cheni, tsütsa la ninguno shoinami no laju akeu qhemi lono sasü mülave a ye. Nagami kuchou ye khilemu pangonguwu shoinami pelo aghakiaqipu shipe mono puwuve che mo.

Hi ye akukhuaye ni puasü lau no pekibe ighi keu nilo lo igho no thonei qüsüve kehu, aji lono ikighi toi vea. Aküxü ghola hi toi keu ye wovekeu tiqheli lono shi cheghi keu phuphelu

ani. Aghümi no qhasü ghasüve no sa ye, aphu lakhi no lakhi sasü kütshükime eno shou pau shi xü ighi. Kutami ghami sasü külakishi ani ke ghenguno yinaghaumi akhoto shi kipitimi kusü no aghulhu tsüche, eno saküsüu no ghami ye ajuaje lunike ghenguno pichepigghi jeli kutomo heqhi no aghulhu tsü che. Shoinami no ti paqo ye agigihu eno kupukuno shi aghulhu tsü che. Kukusümi no tipaqo ye alhoaye lono akho kimishi shi aghokiche, ti ye ashi eno hekuwuphi nhemügha xapu wove che.

Shiaye khami ye lüthü no yinami kusü no atsala hami ghenguno pano ki lo ngope cheni. Hipau kishi lo ye, yinami pelo aa lakhi lo hekütsü no asheshi homxa ghi alache piye

cheni. Ti le no, kipitimi saküsü ghami no wuno pütütau shoinamigo süxalu cheni. Hipau hoho pesü “Shoinami süküxa” ipi cheni. Tipa thi, timi kümütsü pütütau shoinami sasü aki lo wove cheni. Hi toi keu kikiñi ghenguno alau kupunukhoi eno alhokupuju ghenguno shou pau shi acheni. Aphu aghüna kini dolo alhokuthu lono xüju kile acheni. Meshomheghi hi kithipu ye akhoto no Chakhesang, Angami eno Rengmamigo no pepimhe acheni.

Pa nongu ye ayeghi kimighi lono ju kelo kupunu ghi küghüna akhani. Nagami no shoinami momu aghujumi ikhilu keu ye ala phasüve a mo, akhoto no ni puasü ghuloki lo. Nagami lakhi ye pa likhi pa phimpi eno pa ji toi shoinami süsho eno kuphu ache ghi. Kichekipiye. tsütsa

la kümüthakile kemi no akümütha lau no aki khasü ighilu namu, paikhavi no shou-pau shi luve eno amakho puluve tsü cheni. Eno timi tipau shiaji kivipu gheguno alokümüsü shive cheni.

Xülhe lakhi ishi pi cheghi, timi lakhi aghümi no hakuqo che keu, sükusho lajupu kühave no akümüthami ki lo po iloghilu

keu lono pa kuphu, süsho eno pa züto shiluve tsülo ipi cheghi. Apuasü kukhuaye lono, timi lakhi ye pa ghoshi kütami ki lo iloni ke zah küha. Axükighide eno amülokighide lo mu kükütha pua keu hechesü iloghive a ye, alimi alagha momu aghami kümütsüwu mulo kighide pa shou iku veche.

Achuqu akusho lo ghi ashi leqhi akiviu pe shoinami tsü che, aleqhi hami ye phimo gihumo keu kiqu shi peitha che. Khilemu shoinami jikhu anakhu kümüsa shive pe che mo, saküsüu ye tave mono chuqu kusho pekishe cheni. Shiaye khami ye akhu lakhi lono ashou pau kiqu shi kümütsa chu sho cheni. Ishi kuto lo kütami lau küsaje mono chuve shove keu ye akukhuaye lhoküsa lo kihisüve cheni.

Ishi Nagami no apuasü kukhuaye shoinami lau aghoche che keu ishi lakhi mu pheve mono mujolu aghi kuto lomu aphi, akütsükükha, azüto, a ye, ti ye sasükini ke. Hi sasükini lo niu lono mula phe keu momu chukivi kümüsükulu akeu ye ajeli kutomo libe külha keu lono. Ningü ye khilemu lono pephepiye lu cheni, ti ye ajeli küsaje keu lo to mülave che moe.

ATSATHIQO:

1. Sasükini : shoinami akivishi ikhilu keu.
2. Shoupau : aküsau momu küsapamiqu.
3. Yinami : aghüjumi momu aa kutau lono ighi kemi.
4. Hekütsü : kuhokumqo ngo keu.
5. Aghoche : anhemügha momu aphinemi pe kümüsa no tsü che keu.

QOKIPHEQO:

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Aghüjumi ye kiu lakuju shi ighi cheni kea?
2. Nagami ye sasükini khuaye khilau no phuphelu kea?
3. Wovekeu ghuloki lo Nagamiqu phu lo kishi yinami sasü che kea?
4. Wovekeu ghuloki lo eno ishi tiqheli lo Nagami no aghola kütüta lono yinami sasülu akeu lo? ajeli kini pi tsü lo?
5. Luthu ki lo yinami sasü kelo kiu kishilu che kea?
6. Nagami no shoinami momu aghüjumi ikhilu keu ghili akiye shi lo?
7. Nagamiqu ye kishi sasükini shi ighi kea eno ishi suche dolo ye kiu kishi ani kea?

B. Akithe tsathiqo ghili ithi lo eno atsathi tipaqo pesü no atsajo shil kha lo.

1. Sasükini
2. Shoupau
3. Yinami
4. Hekütsü
5. Aghacho

C. Atüna lakhi khi ngoluve eno kivetsüghü hipaqo küpütsa lo.

1. Saküsüu kivi ghiliqo ye kiu kea?
2. Shoinami no no ki lo ighi kelo no ye kiu ghola lo no pa sasü nani kea?

D. Atsathi hipaqo bidelau tsathi phu lo:

1. Aloghu _____	2. Tsükini _____
3. Aqo _____	4. Kümüsa _____
5. Akughuvu _____	6. Tüsümi _____

E. No no shoinami sasü kelo no ye kiu ghola lo no sasü nani keno tipau akughukhou lo no akiye shi lo.

F. Alaghi kütü lo no aküsami kivi shini keu ghili yekithi lo.

1.

2.

3.

Kimiyekini alolo pighini keu ghili kütü yekithi lo

1.

2.

3.

G. Akikihi 1 ngo 8 ye o ghenguno shive tsüa eno khi pau tsajo paghi akiye shi anguno ashemüzü lo iloghilu nani keno tipau kiqu lo no akiye shi lo.

1.	Hey! I je ye Kiyepu
	Ningu ye shoinamigo sünizü,azü,axathizü gholo no asho toi keu tsü cheni
	Ningu ye amulo likhi no qhaqhilei akepu kumoe ikemu timi kütami lau akukuphu tsü acheni.
	Ningu ye shoinamigo lau chuqukusho tsü keu likhi no lukümükha kumo ikemu kimiyekini eno qhaqhilei alolo pighi cheni.
	Ni ye ni ki lo shoinamigo ighi apeni shi.
	Khani lo ye ninguno kijiliu ghulhu shi tsü cheni.
	Ninguno akiviu,qhaqhilei keu eno gihu keu tsa pesü pi cheni.
8.	Ni ye Nagami kuchou ke,ningu ithiche keu ye sasükini pighi keu ghenguno.

APUASÜ PHUGHÜNA KUKHUAYE YEKIPE- II

ITHINI KEU KIMIJIQO

Kiphimiyo no:

1. Vethakulu lono akivishi philuni keu.
2. Akiphi lo ju no khokichile phulu peni keu.
3. Atsathi akithe ithilu peni keu.
4. Alikhi aghola lono aküsami eno shikükami lau akiphi kūsajeluni keu.
5. Nagami kukhuaye kiqu lono ayekipe ithini keu.
6. Aphu agha lo ni likhi ni kuka ghola lo azüni eno aghola hipau akishe tsüni keu.
7. Nagami phu lo asa asa kije keu eno hipaqo no aqoaho lo kiu mülaita acheni keno ithini keu.
8. Nagami lhoze za eno ayeza hipau ye Indiami yezabo-371 (A) lo kiu Nagami tsü pe püani keno ithini keu.
9. Jeshe pe atsajo mülani keu ghola.

Nagami ye aqoaho kijetha keu kutomo ani. Khaghi ye alimi, asa, aqhesho muqo eno aphughi muqo ishi ache. Amuqo jeli hipaqo no aphu-aghüna yekipe choqhe eno achipiu yekipe pelu che, Akhoto shi alikhi-amuqo lo kihimpemiyo pe ghasü eno amakho kikije hipau no akhoto shi püzü aphu-aghuna yekipe lo tokulu shilu che.

AQOAHO LOJI/MUQO

Nagami aqoaho ye khaghi eno ishi kuto lo kiptimi no amheghi ighi cheni. Kiptimi lagha lono ighi keu kiqu lono akibo lakhi vehu kimchilu cheni. Kiptimi no aqoaho eno akibo lo

akümüla akhotou eno alimi dolo atou shi xü ighi. Kiptimi lakhi ye aqoaho lo ajuaje kivi shi eno aküakini pighi kithishi namu akibo makho eno ajela-piyila jusü moayesa keu no akhoto shi eno kümütsü no alimi lau kutubo, amikucho eno aghokulu shi xü ighi.

ALIMI ENO ASA

Alimi kümütsü apuasü mheghi eno akuhu-aghü phu süsü wu no asü lakhi phi lo chopuku no xü ighi. Alimi hipau no aqoaho eno mijeküla vehu lo akhoto kehu. Akibo kutomo no alimi shi che eno alimi kutomo no asa kughulho che. Alimi hipau

no ado khani lo ye qhacho pe xü ighi. Aphu lo ampemi muqo ye asa kümütsü lono kihimpemi kishe cheni. Ti ghenguno alimi züqhu lo kishe keu ye mishika eno aphu-aghuna yepeka lo akhoto shi ighi.

ALIMI KÜXÜ GHOLA

Alimi dolo aküka peni kiu za ye aküka makho hipau ye alimi dolo apunu mipe akichiu tsü cheni. Ti hutoi alimi kümütsü no akukau hipau yeza pape eno aghokulu shi a cheni. Alimi lo timi kümütsü lakhi no lakhi lau akumlapu saje ache- Alukichi, külakupu, akithi eno aküpüna ipeghe kelo. Alimi lo kihimpemi lakhi no alimi ghenguno ado lo timi shi eno alimi sükusho kümüla shi ighi. Ti ghenguno aphu lakhi dolo alimi no pano likhi pano dolo no timi aküzüuu kishepe alimi züqhü kishiu shipe cheni.

APUASU PIMHE ZA

Aphu kümütsü pütüta pimhe yeza aküxü lo pimhe kepu müla eno

peitha cheni. Pimhe za hipau ye mütotoi peitha cheni eno kümütsü no müsa eno gihu cheni. Lhoyeza hipau hexave keu ye asükuchu pe pa eno li shou bepuku cheni. Hekimiye ghili mütha kehu asükuchu hipaqo ye atsü-aqu no küthakulo shi che ghi. Akipimi kije-kushuwa shive a ye aphu lono ghi hapheve che. Lhoyeza hipau no akiqheu eno kighithe xakutha shive tsüche ikemu atüghishi ampemiyo kumuqo küptsave eno akipimi kiu keno ithive kethiu no amakho be che. Alhoyeza hipau ye itehi kuto lo ani eno Indiami yezah ghola kuqha no Nagami yeza gholo shi Nagami no peitha acheni.

Ishi kuto lo ningu ye hi toi keu lho yeza aphu lo ithulu aphu. Aphu lo akükau (gaonbura) momu alakhumipeu no aphu züqhu shi acheni eno aphu lo ampemi no pa kuphu cheni. Alikhi aphu lo aye peni keu ghola ye India yezabo akikihi 371 (A) lono aza tsü püani.

ATSA KITHE ENO AKIQI:

1. Amheghi : apuasü lono pimhe süsü ighi keu thime.
2. Alimi : abolomi.
3. Yeza : akukhuaye momu aza kütsü.

QOKIPHEQO:

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Nagamiyo aho ye ajeli kuthu lono kije pe xü ighi keu ghili küsaje lo?
2. Kiu ghenguno aloji kuthu momu aqo ahoh kuthu pesu Nagamiyo ye yepeka phu ghuna tsükucho ipi kuphelu kea?

3. Kiu kishi no Nagami ye kiptimi likhi no amheghi ighi pe cheni kea?
4. Nagami phughünaqo lo kiu kishi no thokha kümütsü alimi shi khije cheni kea?
5. Kiu kishi no Alimi alagha dolo lakhi no lakhi shou aghokulu pi ye kile cheni kea?
6. Nagami lho yeza atsa lakhi kini lono akiye shi lo?
7. Aphu yekipe gho la khaghi eno ite hi dolo kütüqüve ake shea?
8. No limi lagha ye itehi kuto lo khaghi toi lakhi no lakhi lau aghokulu shi cheni ke shea. Ma a ye ado aghuloki kiqu lono kiu wana akikili shive a ke shea?

B. Atsajo hipaqo khi pau no achipi keno akiye shi lo:

- i. Kipitimi amheghi lo....
 - (a) Kichimi no akhotou.
 - (b) Kiptimi no akhotou.
 - (c) Aphu lo ampemi no akhotou.
- ii. India yezabo akikihi 371 (A) lo aza hipau ye kiu pi ani kea....
 - (a) Alimi eno asa aho .
 - (b) Aphu lo ampemi yezaqo.
 - (c) Apuasü pimheza eno aphu lho yeza Nagaland lo.
- iii. Nagami kukhuaye ayekipe kichekipiye ye...
 - (a) Amuqo makho kikije.
 - (b) Alimi lakhi no lakhi lau akumlapu saje ache .
 - (c) Akükau yekipe.
- iv. Itehi ye aphu lo akükau momu ampemi qo kiu kushi cheni kea.
 - (a) Gaonbura momu alakhu mipeu.
 - (b) Kiptimi mheghi.
 - (c) Dobashi.

C. Shi kepu:

- (a) No limi dolo khuno akichiu shi ani kea? Pa ye kiu kishi no kujo asholukumi shi ani kea?
- (b) Alimi lakhi shi aghi keu lo kiu ala shi ani keno akhu do lakhi lono akiye shi lo.

D. Kümüsa akeqo lo jeshe achipiu akiye shi lo.

1. Niholi ye bheri _____ache.
2. Müjoti _____ ye azü honei.
3. Iwu _____kakuqo no Iwu süqhu (bag) lo mishi ani.
4. Timi _____ ye shikipivi ki lo wucheni.
5. Nagaland ye _____aa.

- F. Khisa lakhi aqhou ani. Ikemu kupu mono ani. Khisa phiju no kupu mono akeuqo lo khisa ghili pe akiye shi lo.

Aje _____

Atsala _____

Aghuloki lakhi lo _____ lakhi ache. Aphu tipau lo ye _____ jeli kiumu küha keu ghenguno kütami _____ hamüla no ache. Ghulo lakhi aghamiqo no kütami phughüna lo ye ayekipe zakütsü jeli _____ akeu vecheo no thukuwupu laghi kutomu lo azüu hahu akeu ithulu ani ke. Ti ghenguno ningu ghi _____ ayekipe zakütsü _____ akivishi müla no _____ xü woveni pi küghalu. Kughou _____ tou no asütsa hipau chilu no ighono _____ shive no puloküqha tsü no huthuve. Aphu tipau ye ayeza eno azakütsü kümütsü _____ pape xühu wove keu ghenguno _____ phughüna shi auvea.

- G. Ayeza momu azakütsü jeli küthu pe akiye shiju no no asa lo peitha moayesa keu kughuju lo. Eno asa lo kichimiyo kükümüsü lukile no peitha kepu ghola küsaje lo. Kiphimiyo dolo ghi küsaje kile lo.

MÜTSÜ TSÜTSÜGHÜ

ITHINI KEU KIMIJIQO

Itimiyo no:

1. Achipi lono eno thaishi leshele phi lo.
2. Atsa akitheqo, atsa koleqo eno atsajoqo ithi lo eno tsala kipetsü peitha lo.
3. Leshele pe aqhemiqo eno shikukami sasü küpütsa lo.
4. Leshele pe kimijitsa eno kümsükiphe vethalu lo.
5. Atsa kitheqo eno atsakoleqo ala ithi kuphalu lo eno tsala kipe pi lou.
6. Leshele lo inju akeqo khochile lo.

Tsütsüghu ye kiu toi jukivipu kea;

Ayeghi mukhu eno akülü shou,

Atoghila kije eno külü shou,

Alaghi kümüghü shou,

Tsütsüghu ye kiu toi jukivipu kea;

Hi ye kiutoi akimholeqo shou phapha shi ani kea,

Apukhuno alaghi cheche keu toi!

Hi ye kiu toi qochile keu puki kichi

lono qo puwu eno veküpha puwu ani kea;

Alashe kikha veche qowu

Hipau ye ghuqhi eno ghuqhi ani;

Eno aqha lo tamo no ghuleqhe,

Aniba veküpha ghi,

Azü kughuqo no aghoki toi qo,

Tsütsüghu tsütsüghu ighi lo!

Atsathiqo:

1. Tsütsüghu: azü ghu ighi kiu.
2. Jukivipu : alo kepu.
3. Kümghü : ala kümghü.
4. Phapha : azü ghügha.
5. Veküpha : azü veküküpha.

QOKIPHEQO:

A. Hipaqo khochile lo:

1. “Mütsu lo tsütsüghu” leshe lo, akiyeu ye kiu kusü ani kea?
2. Kiu shi ye akiyedo atüghiu lo tsütsüghu kusu ani kea?
3. Kiu shi ye akiyeu ye akimholeqo lono azü qo ikighi keu zü pe sü kimighi ju kea?
4. Kiu shi ye tsütsüghu zü ye azüpuki lono qo ipeggi kea?
5. Akiyeu no tsütsüghu ghili kutomu pitsü akeqo kimichi tsü lo?
6. No ye kiu shi ye tsütsüghu alo cheni keno akiye shi lo?

NAGAMI GHIKUGHO

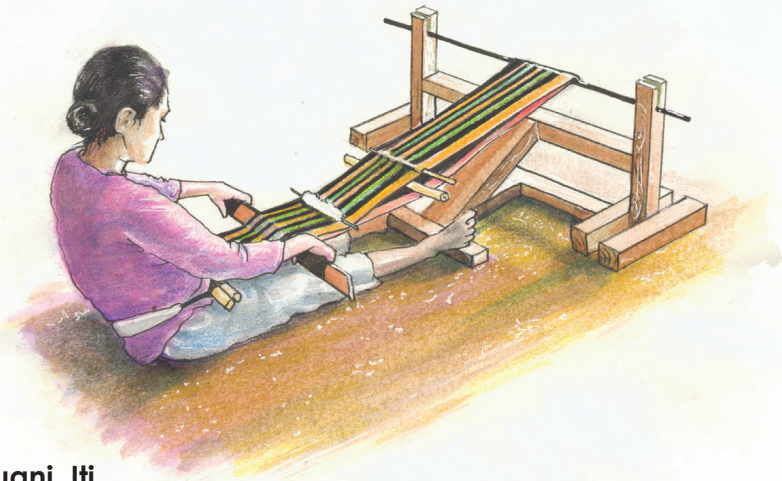
ITHINI KEU KIMIJIQO:

Itimiqo no

1. Vethakulu lono akivishi philuni keu.
2. Akiphi lo ju no khokichile eno phulu peni keu.
3. Alikhi aghola lono akūsami eno shikūkami lau eno akiphi kūsaje luni keu.
4. Akiphi kiqu lono inju akeqo khochille lo.
5. Ni likhi niu ghū lono mūla phelu phi nhemughaqo pe akhoto shi lo.
6. Nagami shiaye qo aphigho che keu ghola ghi ithi lo..

Nagami ghili ithi che keu ye aphikugho lono igho no juvi eno juqhelho keu tiphimini vechewo no kei. Nagami shiaye dolo kimichi kileluni keu ye aphi, amini, aphicho, amini kūda, tūkaphiküzü eno ayekishi, ajuhi eno ahila vechewo no kimichilu cheni. Akukhuaye kiqu lo aphi kugho ye totimi ghengu likhi shipe puani. Iti lono totimi anga qo ye aphi kugho shika ghi aphi tachu-amini tachu ghophe shika cheni. Aphi kugho ye aqo aho kumlapu saje lakhi eno totimi ye kumu qo pe aphi gho eno alekiphe momu xülhe ghili lhe keu shi acheni.

Akukhuaye lo ayeho ye pūghūbo,

asūpha, yeqhe kighi eno asūyikopesū mūla keu pe aphi, amini, aphitachu, aphicho, aminikuda eno wuküzūphi; hipaqo gho cheni. Ado-aghuloki kiqu lono itehi ye tiphimini kutomo tiqhetini ghola lono aphiküzü, amini, kuokha, jolhabo hipaqo kümütsü vejoi tiqhelimi nhemugha ghola lono mülakide ghi peitha auvea.

Nagami kŭmŭtsŭ anhemŭgha atho shi peitha no aphiho acheni. Akugho nhemŭgha ye asŭ eno aphobo no mula cheni. Akughopu nhemŭgha ye kutomo ani eno pŭtŭta kŭmlapu saje kihi lono ti shi peitha acheni. Nagami kŭmŭtsŭ no aghi kughopu ye asŭ eno akhaobo no mŭla keu pe peitha acheni.

Aphi-mini ghoni keu ye aghola kini lono acheni, ti ye puthuu kugho eno piphi kugho eno piyu kŭdau no ghosŭ eno ajeu no ashe hekha cheni. No no aghigho kelo, ala kini shi asŭ sŭ cheni- Aqhou eno kunguu. Aqhou sŭ che keu sŭpe/apo lo sŭ ipi cheni.

APO LO KUPU SŪ (LOWER BEAM):

Asŭ hipau kŭma ye vejoi aghi kughou po phivi lo aghi khapu no ngo kepu pepu cheni. Aghigho aa kelo tsape ngo eno aphi itipe moni keu ghenguno.

AKŪPA SŪ (UPPER BEAM)

Hi aghisŭ kunguu akŭpa sŭ lakhi aghi lo amta lono kighidisŭpe qhi cheni. Hi no apo lo sŭ gho lono aghi sŭnhepe mutotoi ngo eno aghigho kepu shi cheni.

AGHIQA SŪ ENO AYEKIKE SŪ (SHED STICK)

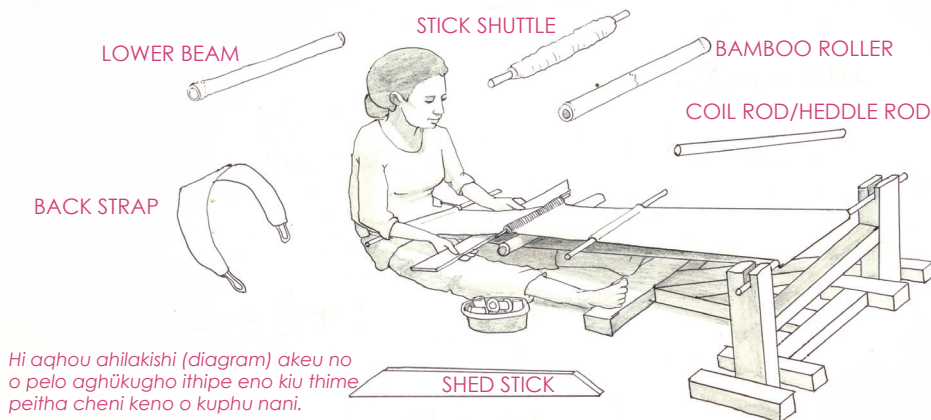
Aghi ghoni keu ghenguno aghikugho sŭ (aqasŭ) ani eno hipau no aghigho cheni Asŭ hipau ye qhapai eno ghŭzŭta (sword) toi. Lakhiu ye aghi lo eno hi ye ayethi keni keu sŭ. Aghiqasŭ ye ayethi achepusŭ no ayethi xapusŭ ajeu piyu puwuve kemtsa ayethi mtotoi hesŭ eno aphi gho iku che keu ke.

ACHEPU SŪ (STICK SHUTTLE)

Achepusŭ hipau lo ayethi che puku pe qhi keu ke. Hipau no ayethi xapusŭ ajeu piyu puwu cheni.

AGHIPU (COIL ROD)

Achepusŭ hipau ye aghi puthu ye no lachije pe qhi ghi ghŭ cheni eno hipau no aghi gho a kelo ayethi la

kütüta shipe qhitsü cheni.

AGHINI (HEDDLE ROD)

Achepu sü hipau lo puthu pe gho no sünheküqha ghi aliho shipe qhi no hipau pesü ghi heqhe cheni. Ti shi achepu sü pe ayethi che pukupe pü akeu no wulu kepu laghi she tsü cheni.

AKHAULU (BAMBOO ROLLER)

Hi ye akhau chopumuloi keu aghu lo lakhi pesü aghupu ngo aghini kuma dolo qhi cheni eno aghigho a kelo hipau no ayethiqo kuphotsüpe pe ngove pe moni keu ghenguno tukulu puqho-tukulu piqi cheni.

APUKHO(BACK STRAP)

Apo lo kupusü ye apukho lakhi akitchi lo khapu keu no homxa süwo hula-hila hopuku eno aghi sünhepe ngoluve cheni. Apukho hipau ye aghüpa, aqhe, ashi yiko momu aphi shishoi keu no gho momu müla eno peitha cheni.

AGHÜQA SÜ LA (SHED)

Aghigho a kelo puthu ye hetha süsü wu kepu ye acheku lono ayethi puho puku keu puwu ke pu ala lakhi puthu ye no kini ipeghi cheni. Hipau pe aghiqala ipi cheni.

Ishi thiqheli ye potigha no peitha akeu phikugho, khikhi au no kugho nguno lau ado kitila lono aphi kutomo

ghopheluve aghi namu, Nagami phikugho no ameküaa shi peitha cheni. Kughengu, ado-aju, aghola ahila hi akugho lo peitha akeu no ameküaa shi ikhilo kepu ani. Ishi dolo ayethi jeli akivi kumzapu ipeghive keu lono, ningu phi kugho hipau itaghi akiqheu lo ikuvea. Ayethi hipaqo peitha eno aphi-mini igho no akighiche shi ningu ghikugho ghola no ghophe ani.

Aghikugho phi-mini qhu aghi namu, aghi kughomi müghükithe wuvea. Külalu hipau ye thiwo chea eno wove keu tiqhelimi likhi no ithi keu shi auvea. Aghikugho hipau ye itehi lhothemini no itaghi peitha thu moayesa ani. Aghisü ye aghi kititi ghoni ke ghenguno kutomo avehu shi keu kumoe. Aghisü aghu lo namu aloshi peitha lunani. Kuchou lo ye aghi kugho gho la kutomo ani. Hami ye vejoi aghi pewo asübo lo pheda puku momu kupufukupu momu fusüve no gho cheni. Aghikugho hipau lo itehi ye kilikitheve a ye, hipau lo alau ithi eno azüni nani eno hipau no apoqela eno akü-akini iku laghi lakhi shi pepimhelu nani.

ATSATHI KITHE ENO AKIQI:

1. Shikupukulu : Kiu kiumu kupukulai mūla ithalulu keu.
2. Kūmūghū : Kititi shi kithe keu.
3. Aqoaho lono : Kutubo kuqha xū akeu.
4. Ayekishi : Aye shi ide keu.
5. Apūghūbo : Qū che keu sūtsūnibo.
6. Teve keu sūpha : Tevekeu sūpha ye mutotoi eno phuphuyi.
7. Apoyela : Hipau kiqu ye akūmūla momu alhikishi.
8. Pufuqhi : Ayishu momu asūshu yedape qhi no aphi mini pufuqhi che keu.

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Khaghi ghuloki lo kiu kiu pe ayethi mūla che kea?
2. Kiu kishi no no ye no shiaye phi kūtami phi lau no kimchiphelu nani kea?
3. Kiu ghenguno Nagami phikugho ye akiche lo khapu phikugho ipi cheni kea?
4. Kiu ghenguno akugho phi ye Nagami dolo igho no amekūa shi peitha cheni kea?
5. Nagamiw aphikugho nhemugha je akiye shi lo?
6. Asū khi pau no aphi ghove keu tsape ngo cheni ke a? Ili iqho ve pe moni ke ghenguno?
7. Aghiqa sū ye kiu ghenguno peitha cheni kea?
8. Ahipu sū ye keu ghenguno peitha cheni kea?
9. Aghiqa sū la ye kiu kea?

B. Atsajo achipiu lo kime kūqha lo:

(a) Piphi ye	(a) lachije pe qhi ghi ghū cheni.
(b) Aghiqa sū la	(b) aghi gho kelo, ala kini shi asū sū cheni.
(c) Aghūpu sūta	(c) Aye ye puthu eno piphi shi no ghophe cheni.
(d) Akulu	(d) aghū gho kelo, ala kini shi asū sū cheni aqhou eno kunguu.
(e) Aghini sūta	(e) aghupu ngo aghini kūma dolo qhi cheni
(f) Puthu ye	(f) puku keu puwu kepu ala lakhi puthu pe no kini ipeggi cheni
(g) Aghiqa sū sūta	(g) Achepusū hipau lo puthu pe gho lono sūnhekūqha ghi aliho shi pe ghini.
(h) Apo lo kupu sū	(h) ayethi mutotoi hesū eno aphi gho iku che keu ke.

C. Shikepu:

1. No tsa lono aghikugho thime akiye shi lo?
2. Aphikugho lono kiu thime ani keno akiye shi lo.
3. Shikepu (akiphimi kümütsü): Atsala lakhi aphikughow tiqhetini ani shi lo eno kiphemiqa kütüta kümula kije tsü lo eno aphikugho shikiye shilo.
4. Aphikugho tiqhe ani shi keu eno hipau lo kümlapu saje kiu keno akiye shi lo. (Atsathi 150 lono)

D. Aughü lo no müla keu phimini hami khapesü akiphiki lo ighi no aküsami/pami vi lo hipau ghola lo no pi lo.

- Khuu no aphi momu jola tipau akugho shi keno.
- Khuu no aphi tipau akugho shi kea?
- Kiu lo peitha cheni.
- No kiu ghenguno ti alove keno.

ZÜHESHE'U KUCHOU KIGHITHI

ITHINI KEU KIMIJIQO:

Itimiyo no

1. Vethakulu lono akivishi philuni keu.
2. Akiphi lo juno khokichile phulu peni keu.
3. Akiye eno akipi lono shika pū aa keu vethalu nani.
4. Alikhi aghola lono akūsami eno shikūkami lau akiphi kūsajeluni keu.
5. Tsashe kithego ithilu kepu.
6. Akiphi ghili akhoto shi vethalu no akipi eno akiye shi luni keu.
7. Akiphi kiqu ithi luni keu.
8. Akūsami/apami qholo kümütsa aghili shi keu ithikibe lo.

Züheshe ye akipichi shi ithughi cheni tighi, pa za no ighamuku ghuthu kutomo pa kuda akiphiki lo wuni keu munu ayeaa ipi ke thi u no. “Akiphiki” ipi keu ye pa pulou tsathi kumo. Pa ye akiphiki eno phi yeni keu mithi. Ishi tsala ghi thosü lotoi akughukhou süchedo lono poveni keu shi. Pa ye atüghi shi pau süqhu pe aliwo lono vepipeve no pa ghi yeipeve che ye.

Pa ye itehi kuto lo khuno mu pa küghamüla. Pa kūsamiyo ye wove keu pine dolo ghi küghaluve no shikūkatou no apu-aza akiphiki lo kusü. Pa ye itehi mu kükümgha ngu pa gholo aphi ipi kümüsü. Akiniu süchedo wove eno akughukhou theve, ti ye thupishe chighi pungu (15) the akehu pa ye thosü lotoi

aliwo lo ilhe ipeve. Anguno pa saphu a kehu itaghi khuno mu pa ithumüla. Pa ye ado ililai a kehu atüghi shi “Mac’s Momo Joint”, khikhi pano pulo che keu momo je acheni keno tile hi momo chu ghi, aki lo wo make dolo kiu shi aghinike no xathani keu shi.

‘Mac’s Momo’, lo thosülo pa tsüjeu ighi. Tipau süche dolo qhü chu sho kemi kütamiyo ngo a kehu, tsüjeu no Züheshe sasü küpütsa juni keu shi xathalu. Tsüjeu no pi, “No ye kiu shi ye akiphiki lo ngo a mo kea? No ye pove ani ke shea?” Züheshe no axuideghi khochile “Iyei”. Pano ishi kümüsü- Timi hipau ye ilokümgha tsü ani keu züqho ye amimiyo mu ha pu po momu akümüla kütai müla keu

shi mo mülave ke shea? Timi huno kibe ghi pi, “No no akiphiki lo wuni shi mo keu ye kiu ala akiqi ani ke shea?” Tipau mtsa Züheshe ye amulo ideve, pano ishi kümüsü. Timi hi po ye phimo-yemo kemi pe I kighithi ghenguno kiumu ighasü eno chosüa kepu küha ipi. Ti ghenguno pano ishi khochile, “Iyei, ni ye xüghili thekuju sü monie ke eno no ye tipau lo kiu ithi aneaa?” tsüjeu no pa kichiqhi ghi tsü-jeu no khochile, “I peju”. Züheshe no pa gi ghi süküqü mono pa ju eno paikhavi alokütsü shiluve. Pano pi, “Ishi a ye, India qhive lo ipi keu kughutha keu ye kiu kea” tsüjeu no inju aa no pa kichiqhiyi pa baxa mukupe ngo ve no. Tsüjeu no thai kimiyemi tsau no ishi pi, “Saghi qhi 8, 1942 lo MK Gandhi no “India Qhive lo” ipi keu kughutha huthuphe. Ti ye Britishmi yeza India lo kühave lo ipi khu keu ke”.

Züheshe no pi no ye kishi pu hi ithi ani kea? ipi pa kichiqhive eno pau kimiyemi tsapi ye pau shikükami toi alo kuchou. “Ni ye NPSC thekuju süni ye kutokughoi ani kehu, hipaqo kümütsü phivai” ipi tsü-jeu no khochile. Züheshe no kütthathai khochile, “Ishi a ye, no ye hile hi kiu shi ani kea?”. Akiniu pano tsüjeu lau no khokichile ithulu keu no alhokuthu ghenguno pa kükümsü lo acheuva, “Ningu kümütsü she amüzü lo mügha no apuaza no akighithi ithulu penike julu che mo. I no yekala kuchuqu lo wulu miphi lono ipu-iza kühave. Tipau mtsa ni ye lüthü shiküka itimiyo tsü ighi, I no phiqhilu moke kuto lo i likhi ni juluve. Eno ni ye itehihi ye I ngu kuphu ghi müla ani. Ni ye putho lono ighini ye akeu NPSC thekuju ghenguno phi acheni, wovekeu mipe lo ni ye akiye lo toluve ikemu akipi lono to mülave”.

Züheshe ye pau momo muko wuve keu ghi chu kümümave. Pano pa ghili kümüsüju, pano ki kivi, pa kuphukihi pu-aza, kupukuno shi hekimiye eno pano akiphiki lo pove che keu gheguno shikükami no shika che keu mthave no lüthü shiküka lu che keu. Pa ye fithiu tsü-jeu aghola küttau lono ithuluve. Englishmi no alhokuthu pi che keu kümüsü lu, “Khilemu kaku ye ashoulha likhi no michiluve che moe”. Pano tishi pa kükümsü shi ghi akelo ye, tsüjeu no

ishì pi keu chilu, “ Hei, ou momo ye muko a ye aa, mütazü chuluve lo” ipive no pa ye likhuki hukha aghu lo lakhi athiu akeu lo ilo ve.

Züheshe ye asheshi pau momo chuve no, pa kükümsü kúpüna ghi aki lo wove. Aki lo wokelo akümügha shi pa za sasü kusho müla ketho no, pa za ye kiu shi ye no ye ishi ye ithe no aki lo ighive a kea? ipi inijuni che mutha. Pa züabo lono Züheshe no ishi kümüsü, pa ye ghuthu khijehi pa likhi pa pishiqhi eno pa puaza no pa ghenguno ighini keu lo akivi shiqhe tsü akeu pano asheshi no kütsakungove akeu kümsülü. Pa likhi pa vilo ishi pi, “ Tsala l no ni ye kütami nguno akümghau kepi ithi aghike a

ye, ni ye ishi kütthathai ghi xü aghi moni che ke” ipi.

Thanau inaqhe pa za no pa küda miphi lono ithughive. Pau tiphimini pepu ve, ana chuve eno akiphiki lo wuve. Pa za ye akichiqhive khuwu no pa hakuthove no ithe idave kela. Akiphiki lo pa ye khilemu pa kupola ide chilewo aliwo bokütha lo jupuwu move, ikemu pa ye kiu shika keno tsaqütsalei ini wuve. Asheshi no pa kippi lo alo wove, phi müla no lakha pe ngo qhi che keu kühave. Tsala kipeghi kümütsü pano Mac’s momo kije a hechewu hechewoni keno pa ye ishi kümüsü acheni, “ I kighithi kuchou hukuthu a”.

ATSA KITHE ENO AKIQI:

1. Kighithi : Akighithi.
2. Kükümügha : Mügha keu.
3. Aliwo : Putupe qhi keu.
4. Kúpüna : Akúpüna kükümsü.
5. Tsaqütsalei : Chixechilei keu.

QOKIPHEQO:

A. Iniju akeqo khochile lo.

1. Abothu lo Züheshe kukhuaye ghili tsü pü a keu akiye shi lo ?
2. Züheshe ye akiphiki lono kishi pu shopükave che kea?
3. Akheu no Züheshe vilo iniju kelo ku shiye pa kúqapu shive kea?
4. Züheshe ye kühakiche kighithi lono kishi tsüjeu theju kea?
5. Tsüjeu ye pa kükü ghili Züheshe vilo kiu pi kea?
6. Tsüjeu kükü ghili lono kishi pu Züheshe zuluve kea?
7. Züheshe ye ku shiye mac momo’w lono akighithi kuchou ithulu keu aa ipe pi kea?
8. No ye kühakiche hipau lono kiu philu kea?

B. Züheshe'u aghilisüqe abothu eno ashekha kimighi lo.

Züheshe abothu lo	Züheshe ashekha lo
1.	1.
2.	2.
3.	3.

C. Khuno khiu vilo hi pi kea:

1. "No no akiphiki lo wuni shi mo keu kiu wana akiqi ani ke shea?"

2. "Ishi a ye, no ye hile hi kiu shi ani kea?"

3. "Ningu kümütsü sheamüzü lo mügha no apuazano akighithi ithulu peni ke julü che mo."

4. "I kighithi kuchow hukuthu a."

D. Kimiyemiw tsako le, 'Khilemu kaku ye ashoulha likhi no michive che moe' no ye khilemu ithini che mo timi momu thime ye kiu toi keu keno, ashoul likhi ju keu lono.
Itehi, ye sütsa lo atsakole kini phuphe no tipau kiqu pi tsü lo.

E. Kümütsa aghili shi keu. Atüna shi no akümüla shini.
Kümütsa aghili shi keu- Hi ye timi kütami ghili shi keu momu agola ghili shi keu. Hi ye akiphiki alou no kiphimiyo kümütsü no shini keu.

- a. Züheshe no aliwo mugho iku che kelo no pau shikükau no ithuluve. Akükümüsü lo no kiu kishive keno tipau ghili shini. Kiphimi lakhi no Züheshe shi eno lakhi no shikükau shi no aghili shi lo.
- b. Züheshe eno pa küsau. Aküsau no Züheshe pelo akiphiki lo povepe moni ke lakha keu. Akükümüsü lo no kiu kishi küma ye küpütsa nani keno tipau ghili shiju lo.

F. Timi kini kümula:
Akiphiki lo tsü akeu tüqhüdo kümlapu:

- (a) Züheshe no aliwo veché a kelo shikükau no küghaluve keu. Pama no küpütsa keu kümüsüju lo eno ghili shi lo. Lakhi no Züheshe shi eno lakhiu no shikükau shi lo.

(b) O kujo ye Züheshe eno pa kūsau. Akūsau no Züheshe pelo akiphiki lono pope moni ye lakha ani, pama kiu kúpütsa a ghini keno tipau ghili shi lo.

G. Züheshe,pa kūsau eno shikūkau no kúpütsa akelo atsa kithe pi keuqo blackboard lo akiye shi lo eno tipau tsathi khape akiye shi eno pithi keu shi lo.

KIMIYEKINI KIPIGHIU KHUGHUTHI SÜBO LAKHI

(Zeliangmi puasüqo küghakiche)

ITHINI KEU KIMIJIQO

Itimiqo no

1. Vethakulu lono akivishi philuni keu.
2. Alikhi aghola lono aküsami eno shikükami lau akiphi kūsajeluni keu.
3. Akiphi lo ju no qokipheqo phulu peni keu.
4. Ashoqi ghuthu lakhi shive keu ye khile mu kiketa ve moni keu.
5. Kimiye keu kümüla pape luni keu.
6. Atsathi akithe ithulu eno pilu nani.
7. Akükümüsü eno kümsükipeqo vüqalei luni keu.

Ghulo lakhi, Zeliang Nagami ye apu lashu lo yizü wu. Pa ye aghazüve kepu shive. Aghasü tipau ye aghau no ha cheni ipi pano timiqo no pa ghuthu puaa, eno aghau no ha ighi namu pukelo pive. Pa nonguno pa

mije tsü keu no anhethi miyikhoive no angupa küghütsü lo pi. Ti shi keu lono timi no aghau shou toluve che. Kughengu kitila likhimu aghau ghüzave a ye pithi luve che ipi.

Pa kulhokihi ghenguno aa juchekelo, aghau lakhi tsübui keu kusholu no ayiküsa shi sasü kichighi. Asüboqo no pama no kichighi akeu ithuluaa, pano aghau pithive ikemu paghi kitila izave. Kughou tsüküzü shi wuve keno, pa ye akümüsa no akumto shimlave. Pa ye ti ghenguno asübo lakhi-khi vilo pa pelo ijelu pelo pi qhüniju ikemu khuno mu pulo mo kughengu pa nongu ye aghau müsa kehu. Khghuthibo lakhi ye pano avesha akeu ithulu no, timi hu kuphuni keu shi xathaluve. Khughuthibo huno timi vilo pi, “I no o pelo ijelu peni ikemu kughono aghau ighini keno no ye ithake momu athuthu mu she kelo” ipive. Timi huno khochile, “O shikimthi, khughuthibo no no kiu shi lo pi keno I no fishini ipi”.

Ayi kihedo hami thiu, aghauqo no timi khuu pano qomi heqhive tsü keno phusü ighi. Aghauqo no asübo kümütsü vilo timi ghili inju ikemu asüboqo no timi pe küsü vetsü. Ashekhashi, aghauqonokhughuthibo vilo, “No ye kipitimi lakhi aghasa lo itsü chekeu ithulu aa ma” ipi inju. Asübo hu ye müsava ikemu pa mülo

muto luve no “Ni ye mütha” ipive. Aghauqo ye pülüpüsava kughengu pa nongu ye timi khuu izapusü ake no pa ji xüthilei shi münalu a kehu. Alokütsüu khughuthibo huno pa loka süche no axathi kini pe panongu tsü no ishi pi, “No ngu ye müzüthi ani ke shea?” ipi. Tile hi aghauqo ye axashe timi hu ghushoqi ghi pove.

Timi hu ye khughuthibo ju pe pa mülo kiqu lau no anhezü iqighive. Pano igho no khughuthibo shikimthi pa kükü süsho tsü keu ghenguno. Ti ghenguno, tipau tsala lono pano ishi pi, “Ni ye khilemu khughuthibo tha moni eno i kughukomi vilo ghi khilemu khughuthibo tha kelo pini”. Thanau pano yizüwu che keu phu lo wuve eno khilemu pano piqhive keu kümüsü mave mo.

Ti ghenguno ishi kuto lo Nagaland lo Zeliangmi ye khilemu khughuthibo thaqi che mo asübo no aphu müta lo aghi namu.

Pepimhe kepu: Ashoqi ghuthu lakhi shive keu ye khilemu kiketave ke pu kumo.

ATSA KITHE ENO AKIQI:

1. Kimiye : Quivüe eno ivüilai kemi.
2. Khughuthibo : Asübo lakhi je.
3. Pülüpüsava : Kümüsü püsa keu.
4. Xüthilei : Anile shi akeu.
5. Ashoqi : Tushokihi.

QOKIPHEQO:

A. Iniju akeqo khochile lo

1. Kiu ghengu lono pano timiqo no pa ghuthu puaa kea?
2. Timi huno khiu vilo pa pelo ijelu pelo ipi kea?
3. Khiu no timi pelo pa suijelu pe kea? Pa pelo suijelu peni ikemu pa ye kiu shi moayesa kea?
4. Khuuno timi phusü ighi kea? Eno kiu shi ye?
5. Kiu ghengu lono timi ye anhezü iqighive kea?
6. Kiu ghengu lono ishi kuto lo Zeliangmiqo ye khughuthibo sü thaqhi che mo kea?
7. Kughou no no akiphi hipau akiyedo atüghiu phiju keno ye kiu kümsülü kea?
8. Hi toi keu ghili khi le la no ye sholu momu chiluke mo kea? No ngu dolo no kugha ju keu shi lou.

B. Kümüsa akeu lo shepichi lo:

1. Aghasü tipau ye.....no ha cheni.
2. Pano ghami no pa ghuthu puaa, eno no ha ighi namukelo pive.
3. Aghau lakhi tsübui keu kusholu no shi sasü kichighi.
4. Aghauqo ye pülüpüsave kughengu panongu ye timi khuu.....a keno pa jishi münalu a kehu.
5. Timi hu ye ju pa mulo kiqu lau no iqighi ve.

C. Atsajo achipiu lono yesüve lo.

1. Pa ye asübo lakhi-khi vilo kiu qhüniju kea?
 - (a) Alibe
 - (b) Ijelu kepu aa
 - (c) Aküsau
2. Aghauqo ye axashe.....ghusho ghi pove.
 - (a) Aghasü lo asüboqo.
 - (b) Timi
 - (c) Pa nongu dolo
3. Zeliangmi ye khilemuthaqhi che mo.
 - (a) Khughuthibo
 - (b) Aghasü sübo
 - (c) Asübo loka

D. Aqhou atsajo akeqo pe xüghili kupuju kughulhove lou.

1. Aghuloki lakhi lo akükau lakhi ache eno pau timiqo ye igho no aghutsü kümüka mi likhi ache.
2. Pano pau timiqo shikani kehuthu.
3. Alaghi mta lakhi lo pano atu kije lakhi qhi.
4. Timi atüghiu tipau laghi lo ighi keu huno pau lhoxüqo sasü vehoju aa no wuve.
5. Akiniu timi huno pa mishi kukulu sasu homuxhave no wuve.
6. Aküthüu huno pau khurshi sasü tipau laghi lo ighi no ilhechesü pove.
7. Akükau huno pau timi kümütsü kusu.
8. Pano pau timiqo vilo atu tipau takulove lou ipi.
9. Atu tipau qho lo aili chitoi meshoyi qhope puani.
10. Akükau huno pi, no nguno tsütsa la atu tipau hu takulopeve aghi ke a ye, meshoyi ye ou lüthüu shive aghini che.
11. Tipa tsalani nguno pau timiqo aghutsü kumka shi mo ve.

E. Tsütsa la nomu no no lhothemi aghüzümi shi aghi a ye no kiu khape khughuthibo tsüchileni che kea? Aküsami/apamiqo lau küsaje lo.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"